

Тия кратки спомени на Панайот В. Типографов следователно осветляват два момента от бурния живот на П. Р. Славейков и допълват оскъдните данни, с каквито досега мемоарната книжнина разполага за тоя период от живота му и в това се състои тяхната историческа и литературна цена.

СРЕЩИ С НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

Борис Делчев

1

Всеки път, когато вдигна очи към лавицата с книги, където пазя всичко онава, без което ми е трудно да си представя моето всекидневие, погледът ми неволно пада върху една малка стихосбирка с гълъбов цвят, избеляла вече от годините, която носи познатото заглавие „Птици в нощта“. Оцеляла по чудо от бомбардировките и от безкрайните пътешествия от жилище в жилище, тази стихосбирка с корица сепесион, на която върху голяма буква П се възправя със спокойна самоувереност птицата: на мъдростта, контрастира някак необичайно със своите пъстри млади поестрими и се спотайва между тях с една малко старомодна свенливост, не особено присъща на нашето време. Родена в друга епоха, много различна от сегашната, тя идва със своето присъствие не само да възкреси в съзнанието ми един отминал етап на нашата литература, а и да ми напомни за моя пръв контакт с Николай Лилиев — един от поетите, които оказаха известно влияние върху духовната биография на моето поколение.

И днес още, в късните часове на деня, когато слънцето се спусне над Люлин и умсрата ме гласне към мълчалива размисъл, аз често посягам към стихосбирката „Птици в нощта“, разтварям я и започвам бавно да прелиствам нейните пожълтели страници. Прелиствам ги и по един вече придобит навик погледът ми се задържа най-дълго на последната страница, където редом до моя подпис, придружен с точната дата кога за първи път е прочетена книгата, намирам подписите и на неколцина някогашни мои съученици, които проявяваха интерес към изкуството и не можеха да живеят без поезия. След мене всеки от тях по свой начин е дал воля на своето отношение към прочетеното и поради липса на друга възможност го е изразил със знаците на една кабалистическа графика, чийто смисъл е не винаги трудно да се разбере. Така, без да ща, всеки път, когато разворя първата стихосбирка на Николай Лилиев, аз се виждам въвлечен в един отдавнашен разговор с поета, незагълъхнал напълно и днес — един разговор, в който се редуват съгласието и несъгласието, възторгът и мълчаливата съдържана уговорка към неговото поетическо дело.

Ето една спокойна изящна черта под стиховете „Но аз ще разкъсам скрепений печат на своя затвор — непознат и позорен...“ Очевидно тези стихове са изгълкувани като опоектизиран стремеж за освобождаване от наложените обществени условности на онзи свят, в който бяхме заставени да живеем — стремеж, който беше неотделим от нашите тогавашни мечтания, и това легато с химически молив придобива вече един съвсем определен смисъл. Изразено с думи, то би звучало приблизително така: „Поете, ти даваш израз и на моите вълнения.“ А на две други места, до стиховете „Във тоя век на хищно изтребление“ и „светът е далечен, престъпен и тън“ намирам удивителен и след това въпросителен знак, което означава съгласие и несъгласие едновременно. Наистина, гласи подтекстът, това е престъпен свят в един век на изтребление, но само той ли е — не съществува ли и неговата

противоотрова: онова, което дава смисъл и стойност на нашия живот и нашите надежди? А ето и дебелите подчертавания, нервните отвесни линии с надобелени краища отдолу, които означават „Не“ и се виждаат навред, където се долавят истински или предполагаеми следи от индивидуализъм: „пия мълком забвение“, „утехата: да бъдеш сам...“, „не съм за тук, не съм за вас — о, бедни, бедни хора“. Те са се струпали особено изобилно върху стихотворението „Тълпите“, което по наша преценка ще е възбуждало много несъгласия с обществените ни изисквания към поезията, тогава не по-малко категорични от днес и сигурно много по-елементарни.

Такава беше нашата първа среща с Николай Лилиев. И мисля, че тя изразяваше не само случайните настроения на една група млади хора, а и съкровеният възглед на едно поколение, което идваше на смяна.

Родени в един момент на обществен завои, когато идеалът за справедливост беше слязъл от задоблачните сфери и беше се превърнал в практическа задача на епохата, ние чувствувахме нужда от такова слово, което можеше най-добре да отговори на нашите мечти за преустройство на света и по една вътрешна повеля издигнахме за свой поет Смирненски. Същевременно обаче ние намирахме известно удовлетворение на своите духовни търсения и в творчеството на редица други поети, между които Лилиев не беше на последно място: по свой начин и те даваха храна на нашите копнежи. И наистина, макар да изглежда невероятно, първият рефлекс в поезията на Смирненски и Лилиев е един и същ. Това е неудовлетворението от света, в който живееха и стремежът да се издигнат над него в името на един хуманитарен идеал: тук те се сближават донякъде и ние следвахме както единия, тъй и другия без никаква вътрешна задръжка. Но докато Смирненски се отделя от отечената реалност в името на една друга, зародена в утробата ѝ като нейно отрицание, и така ни насочва към осъществимото, Лилиев ни потопява в един пречистен дистилат на тази реалност, нейно неуловимо естетическо сияние, без необходимото социално покритие, който не извежда към никаква земна надежда. И естествено този свят на илюзорност, изграден с много изящни езикови средства, който предразполага към спокойно съзерцание, не можеше да удовлетвори една младост, призвана за дело и тя спореше с него дори и тогава, когато намираше в поезията му отклик от своите настроения. Поради това, за разлика от Смирненски, тогава вече покойник, за когото имахме чувството, че е между нас, Николай Лилиев ни изглеждаше от друг свят. Макар да четях това, което пишеше, и да знаех, че взема участие в литературния живот (тогава той беше член от редакционната колегия на списание „Златорог“), нещо в мене негодуваше срещу очевидността и аз се стеснявах да повървам, че той беше наш съвременник. Затова навярно и по-късно, когато София ми разтвори своите врати, аз не проявих усилия да го зърна, макар като всеки млад литератор да проявявах интерес към живите творци и за тази цел да посещавах не само прочутата някога сладкарница „Цар Освободител“, а и другите места, където се събираха писатели. И все пак случаят наложи по-късно не само да срещна Лилиев и да се запозная с него, но дори през последните години от живота му, поради моя безтактност, да вляза по един особен повод в открито пререкание с него — в пререкане с този, който не можеше да понася каквито и да било житейски разпри с хората.

Сега обаче, когато насочвам вниманието си към този случай, в паметта ми възникват и някои други дребни спомени, които може би не е излишно да споделя. Нали много често човек проличава и в онова, което на пръв поглед изглежда незабележимо?

2

В един от ранните пролетни дни на 1945 г., не знам вече по какъв повод, бяхме ходили с Гьончо Белев в Съюза на писателите, който се помещаваше тогава в две стаи на улица „Леге“. Свършихме си работата и понеже пътят ни беше в една

посока, тръгнахме заедно с намерение да се поразходим пешком и да се порадваме на хубавото време. Излязохме по „Алабин“, завихме по „Левски“ и покрай градската градина бавно се отправихме към „Цар Освободител“ (сега булевард „Руски“), с намерение да се отбием в някое кафене и след това да се приберем за обед в къщи. Верен на своя нрав, Гьончо беше започнал да разказва някаква смешна история, която ме развесели и ме потопа изведнъж в познатата негова атмосфера. Когато обаче се изравнихме с театъра и понечихме да минем от другата страна на улицата, той се поколеба за миг, прекъсна своя разказ и издаде едно от онези възкличания на изненада, които не могат да се предадат с никакви писмени знаци. След това, като ме улови леко за рамото, сякаш се страхуваше да не побегна, повлече ме напред и каза:

— Ела да те запозная с Николай Лилиев.

И наистина, по тесния плочник между театралната сграда и платното на улица „Иван Вазов“, тъкмо пред стълбите за официалните ложи, с размерени бавни стъпки към нас се движеше познатата фигура на поета, която половин годича преди това бях виждал за първи път при някои не съвсем обикновени обстоятелства.

Още на Девети септември, тъкмо когато ме беше облядало непреодолимото чувство, че светът ми принадлежи, аз се огледах и видях не без изумление, че не разполагах с неща много по-малки и същевременно много по-лесно постижими от онова, което бяхме вече извоювали. По-рано, увлечен от мечти по голямото, почти не бях забелязал, че в стаята, която обитавах временно, нямаше не само достатъчно светлина и необходимите елементарни удобства, а нямаше и такива банални вещи като маса и стол, без които един литератор е немислим. А при това аз влизаш вече в редакцията на вестник „Литературен фронт“, който отначало също не разполагаше с установено „местожителство“, и имах редакционни задължения, на които трябваше да отговоря. Така в стремежа си да намеря един кът за работа, не знам по каква странна прищевка на случая, аз се озовах в Народния театър, станал по това време средище на доста пъстра интелектуалска маса.

Народният театър, както и повечето големи здания на столицата, също не беше пощаден от големите англо-американски бомбардировки от началото на годината. За щастие обаче, той беше засегнат сравнително малко (само южната част на зрителната зала) и всичките му служебни помещения бяха останали здрави и невредими. Поради това в онези дни на разруха артистите се оказаха по-щастливи от другите хора на изкуството: имаха поне свой дом и свой терен. И наистина дворът на театъра се беше превърнал в място за срещи, а малката зала над задния вход, достъпна тогава за всички, беше добила някакъв неопределен вид — нещо средно между явка, обществена читалня и генералшабно помещение на бездомни интелектуалци. Тук именно попаднах и аз и тук, около голямата правоъгълна маса по средата, установих за известно време своето разнебитено литературно стопанство.

Този, който познава само миновременната обстановка, трудно може да си представи какво представляваше в ози момент нашият пръв национален театър. Това беше някакво кошерище, някакъв съвременен ноев ковчег, който пръщеше от напрежение и менеше всяка минута своя вид и своя човешки състав. Тук непрекъснато пристигаха евакуирани актьори от провинцията с подковани обуша и тежки раници на гърба, оставаха багажа си в залата над задния вход и като разпитваха за едно-друго, изчезваха неизвестно къде. В тази зала се водеха разговори, правеха се всевъзможни заседания, пишеха се телеграми, писма и статии за вестниците. Уморени хора почиваха в кожените канапета или се разхождаха напред-назад в очакване да се срещнат със свои познати и да уредят не знам какви належащи въпроси. В различните часове на деня тук можеше да се види набитата стройна фигура на Трандафилов, да се очертае за момент в правоъгълника на вратата волтеровският профил на Кисимов или да се доловят спокойните отмерени стъпки на Масалитинов,

който идваше следобеда, заемаше креслото в ъгъла и спеше като младенец, без да се смущава от шума и от присъствието на непознати хора. Тук всичко вреше, всичко се движеше, всичко беше пропито от онзи дух на припряно безредие, който съпътствува неотменно появата на новото. И ето че дори в тези дни, когато хаосът изглеждаше непобедим, намери се един човек, който за учудване на непосветените като мене, не се поддаде на общото възбуждение. С една упорита систематичност, малко необяснима за момента, той идваше в театъра и си отиваше точно в установеното време, за да заключи своето присъствие в законно осветените часове (от осем до дванайсет и от два до шест) и да напомни за един накръпен ритъм, временно забравен от всички. Съсредоточен в себе си, сякаш нищо не беше се случило, този човек с отмерени делови движения контрастираше на цялата обстановка и макар да престояваше най-продължително в театъра, оставаше вън от шумното му всекидневие и на пръв поглед отсъствуваше от него. Беше достатъчна обаче малка наблюдателност, за да се разбере и от погледите, които го съпътствуваха, и от уважението, с което беше обкръжен, и от откъслечните тихи думи, които разменяха с него, че той беше някакво духовно средище, някакъв невидим магнит, който със своята притегателна сила привеждаше в движение разпръснатите части на театралния механизъм. Без да питам никого, още в онзи първи ден на моето преселване аз разбрах, че това беше драматургът на театъра и чух да се произнесе едно отдавна познато име: Николай Лилиев.

Така ми се беше мернал поетът в онези първи дни на свободата, когато изтерзана София не можеше да се съвземе от своето опиянение. Скоро обаче нещата започнаха бавно да се нормализират, хората намериха своята естествена среда и аз вече не само не го видях, но дори бях и забравил някогашните си първи впечатления от него. И ето че в онзи ранен пролетен ден, когато Гьончо Белев произнесе името му и ние се спряхме пред театъра да го дочакаме, неотдавнашният спомен изплава неочаквано в съзнанието ми и за момент аз добих впечатление, че ми предстоеше да се видя със свой познат. И въпреки това, без да бъда от стеснителните, облада ме някакво непреодолимо смущение — смущение от срещата с големия човек, безкрайно несъизмерим с тебе, чието присъствие, дори и когато те изпълва със света, че си се допрял за момент до славата, обикновено подсилва съзнанието ти за непълноценност и събужда в тебе чувството за незаслужено оказано внимание.

Николай Лилиев се приближи до нас и като забеляза своя стар приятел, по лицето му се очерта лека, почти скъперническа усмивка. Напротив, Гьончо Белев, който беше успял на бърза ръка да довърши подетата забавна история, весело възбуден, направи две крачки към него и му заговори съвсем свойски — така, както се говори на много близък човек:

— Къде се губиш, бе Николае? Никакъв те няма. Струва ми се, че не сме се виждали от Балканската война, — и му протегна ръка.

Но Лилиев, учтиво съдържан, не се поддаде на неговия внезапен порив. Като продължаваше да се усмихва свенливо, с вид на човек, който се извинява, той произнесе бавно и ясно, така че всеки звук се чуваше съвсем отчетливо:

— Нали знаеш, работя, занимавам се с театъра. Такава ми е службата.

Но Гьончо сякаш не обрна внимание на неговите думи и с лека припряност, малко несвойствена на характера му, се помъчи да догони мисълта си:

— Срещам вчера Гюро и се запrikaзахме. Какво стана с нас, защо се пръснахме? Уж сме живи и здрави, уж сме в София, пък не се виждаме никакви. А защо да не се срещнем, защо да не се разговорим като в младите години?

Все така учтиво приветлив, Лилиев го гледаше внимателно, но без израз на споделяно съгласие. Той го почака да спре и с един почти равнодушен тон, който беше заличил усмивката от лицето му, произнесе с примирение:

— Може, защо не? Съберете се, елате при мене. Аз съм винаги в театъра.

Миг след това, като човек, който е забравил нещо важно, Гьончо ме потърси с поглед, и като видя да се приближавам, обърна се към Лилиев:

— Извинявай, да ти представя... — и произнесе името ми.

Николай Лилиев протегна ръка и по лицето му отново се появи предишната сдържана ласкавост. Очевидно, като не желаше да се обвързва с обещание за една бъдеща среща с някогашните си приятели, той беше изпитал облекчение, че намери повод да промени темата на разговора. Без да съм искал, такъв повод давах аз. И наистина, като се освободи за момент от предложението на Гьончо, Николай Лилиев се обърна към мене и ме заговори така, както разговарят възпитаните хора с подчертано чувство за достойнство: достатъчно внимателно, за да не прояви какъвто и да било белег на незначителност, но и достатъчно сдържано, за да те държи на необходимото разстояние. Пестелив на думите, той се задоволи да каже, че бил чувал за мене, знаел името ми и следял моите статии в печата.

Човек е устроен така, че му е приятно да бъде забелязан — приятно му е още повече да срещне отзвук на онова, което върши и смята за свое призвание. Но ако е достатъчно трезвен и обладава що-годе чувство за мярка, той отдава значение само на онези похвали, които имат някакво съответствие с действителността и поне видимо носят белег на правдоподобие. А в думите на Лилиев, както ми се стори, имаше и помен от такова нещо.

През онези години аз наистина често пишех и публикувах статии във всекидневния и литературен печат. И макар тогава да ги смятах по-малко незначителни от днес (днес, като помисля за тях — изпитвам непреодолимо стеснение), не можех да допусна нито за миг, че един от нашите изтъкнати поети, който живее в своя затворен поетически свят ще им обърне някакво внимание и не стига това — ще запомни името на автора. Ето защо думите на Лилиев, макар и произнесени много принудено, ми прозвучаха като най-обикновено ласкателство и събудиха у мене едно чувство ако не на неприятност, то поне на вътрешно неудобство. И това чувство, както ми се струва сега, трябва да е било доста силно. Не случайно, като се сбогувахме и тръгнахме към Министерството на войната, аз не се стърпях и споделих с Гьончо Белев моментно преживяното. За изненада обаче, той не само не се съгласи с онова, което ми изглеждаше очевидно, но започна да говори за Лилиев така, като че ли го отбяряваше от някаква несправедлива нападка.

— Ти не познаваш Николай — разприказва се Гьончо. — Той е ергенин човек: няма жена, няма деца и както виждаш, избягва да се среща дори с приятели си. Съзнанието му е свободно от житейски грижи и цялото му внимание е насочено към театъра и литературата. Той е от онези хора, които всичко четат и всичко помнят — следи всички излезли книги, познава по име дори и незначителните млади писатели.

По-късно, в един приятелски разговор, Ламар ми разказа някои любопитни подробности, които ме изненадаха и потвърдиха, от друга страна, изреченото някога от Гьончо Белев.

Преди Първата световна война Николай Лилиев му бил учител в Свищовската търговска гимназия и му преподавал два предмета, които трудно могат да се съчетаят с поетическото призвание: счетоводство и икономическа география. И ги преподавал не как да е — не за да изпълни едно служебно задължение, а с цялата грижа на добър специалист. Той помнел с абсолютна точност многобройните таблици и за най-голяма изненада на учениците, изпълвал черната дъска със стотици цифри, без да погледне нито веднъж в учебника.

— Срещам го наскоро — казва Ламар — и му думам: „Е, учителю, остаряхме.“ Остаряхме, ама той се държи и всичко помни: кой ученик на кой чин е седял, трите му имена и в кой учебен срок не е отговорил както трябва. Дяволска работа — не можеш да го разбереш този човек.

По-късно аз имах случай да видя Николай Лилив още няколко пъти, вече в друга среда, за сравнително по-дълго време и да забележа в характера му някои черти, за които по-рано бях слушал, но нямах лични впечатления.

Една сутрин, около две седмици след случайната среща на улица „Левски“, по телефона ми се обади един от режисьорите на Народния театър, който работеше върху постановката на нова пиеса, и ме покани да присъствувам на следващата репетиция. Не знам на какво дължеж това внимание — дали, че ме смяташе за свой приятел или заради служебното ми положение (тогава аз бях помощник заведующ сектор в Централния комитет), но той настояваше много енергично и се наложи да отстъпя, макар да смятах присъствието си за съвършено излишно. Така в точно установения час аз пристигнах в театъра и пред вратата на една от малките репетиционни зали, където беше уговорено да се явя, неочаквано се натъкнах на Николай Лилив тъкмо в момента, когато се гласеше да влезе. Като ме видя, той кимна с глава в отговор на поздрава ми, откряна вратата и с леко отдръпване назад ми стори път да мина пред него. Смутен от това незаслужено внимание, което не държи сметка за дължимата почит към възрастта и ранга, аз напървих усилие да отговоря на учтивостта с учтивост, но вместо това, навярно поради изненадата, дадох външен израз на една упоритост, която не е най-добър белег на добро възпитание. Лилив ме погледна изпитателно, но не се стъписа и за миг остана неподвижен като човек, който обмисля постъпките си и набира сили да се съпротивлява. За щастие, в този момент зад нас се скупчиха неколцина млади актьори и той, видял неудобството, което се създаваше, направи знак за извинение и влезе в залата. След него влязохм и ние.

Определеният час беше ударил, всички бяха пристигнали и след настъпилата малка суетня, неизбежна при всяко събиране на много хора, нямаше какво повече да се чака. Режисьорът и актьорите насядаха в правоъгълник около масата, поканените от двете страни зад тях и отведнъж всички се смълчаха. Репетицията започваше. В продължение на три часа, с едно малко прекъсване от няколко минути, режисьорът се мъчеше да намери ключ към мисълта и епохата на автора (репетираше се класическа творба), а артистите задаваха въпроси и по негово указание четяха текста на пиесата. На нас, неколцината поканени, ни оставаше да следим само едно: как се ражда една постановка. Застанал обаче лице с лице срещу Лилив, като реех разсеян поглед из залата, аз често поглеждах и към него. Така, без да съм търсил случай за това, аз добих някои впечатления, които дойдоха да допълнят представата ми за поета.

Спомням си и сега как Лилив седна на стола, скръсти ръце и като преодоляваше с видимо напрежение на волята своя несигурен слух, започна да следи много внимателно всичко, което ставаше около репетиционната маса. В продължение на тези три часа той не се помръдна, не направи нито едно движение на умора и не промълви нито дума, макар и режисьорът, и актьорите да го обсипваха с въпросителни погледи, в които заедно с уважението личеше и надеждата да сподели с тях онова, което мислеше. Но Лилив гледаше съсредоточено пред себе си и мълчеше с вид на човек, който е решил да остане незабелязан на всяка цена. Случи се обаче така, че на края все пак и той трябваше да проговори.

В момента, когато беше произнесен и последният текст, но края на репетицията още не беше обявен, режисьорът се обърна внезапно към Лилив и го попита не помня какво във връзка с някаква историческа справка за автора и пиесата. Изненадан от този неочакван пряк въпрос, Лилив трепна, обърна се към него с един почти умолителен поглед и секунда-две не знаеше какво да отвърне. С цялото си държане той мълчаливо се окайваше: „Защо ме питате, моля ви се — не можете ли

и сами да си стговорите?“ Тогава аз не го познавах добре и допуснах, че това стеснително уговаряне на един човек като него се дължеше навярно не на друго, а на страх, че не беше достатъчно подготвен. Когато обаче преодоля своята нерешителност и заговори, оказа се, че не беше така. За няколко минути, докато отговаряше на поставения въпрос, Лилиев се позова на важни литературни източници, приведе някои интересни мнения и така направи великолепна демонстрация не само на своята непогрешима памет, а и на обширните си познания по история на театъра. Стана ясно, че неговото присъствие не беше само акт на учтивост: преди да дойде на репетиция, той беше се запознал много грижливо с пиесата и с литературата върху нея.

Режисьорът обаче не се задоволи с това. Когато Лилиев млъкна, той го връхлетя с нов въпрос: а какво мислите за тези и тези сценични решения? Тук вече положението вземаше драматичен обрат: трябваше да се говори не за исторически установени неща, където можеш да се позовеш и на чужди мнения — трябваше да се вземе становище към работата на постановчика, към някои конкретни негови схващания. А това, разбира се, не беше лесно.

Видях, че по лицето на Лилиев мина някаква тъмна сянка, сякаш не бяха му поставили един обикновен въпрос, а бяха го ударили с камшик. Но да се замълчи беше вече невъзможно. Затова, като направи още един път усилие над себе си, Лилиев заговори, но този път потърси спасение не в авторитетни чужди мнения, а във фирмата на своето изказване. Той спомена едно от решенията на режисьора, за което беше дума, и попита: „Може би искате да кажете това и това?“ (А в действителност режисьорът поддържаше тъкмо противното). И, без да чака отговор, добави: „Според мен, имате право — така е.“ После се спря на едно друго решение и пак попита, но вече в отрицателна форма: „Навярно не това е същинската ви мисъл?“ (А същинската мисъл на режисьора и тук беше друга). И пак избърза, без да дочака отговор: „Да, съгласен съм с вас“. По този начин сценичните решения бяха насочени тъкмо в обратна посока на онези, които им беше дадена при репетицията. Като приписваше на режисьора обаче своята собствена мисъл, Лилиев даваше вид не че го опровергава, а тъкмо наопъки — че го следва. Така, без да замълчи мнението си и без да жертвува истината, той успя да заобиколи една необходимост, която му тежеше — да изтъкне своето разногласие с него.

Тази стеснителност на Лилиев, която го караше не само да не влиза в спор, но и да се уговаря без нужда и за някои най-незначителни неща, аз имах възможност да забележа наскоро след това и при някои следващи приближавания до него. Тя ми направи впечатление обаче и десет години по-късно при един малко по-особен случай, за който бих желал да разкажа: времето не беше изменило с нищо характера на човека.

Поради причини, които се оказаха по-силни от моята воля, през онези години аз се бях простил за известен период с дейната литературна работа и се примирих с една длъжност от по-друго естество — приех да стана началник на кабинета в Президиума на Народното събрание. А това ме задължаваше, покрай чисто административната работа, да участвувам и в някои официални прояви — главно онези, в които вземаше лично участие председателят. Така, вече като служебно лице, аз имах случай да наблюдавам Николай Лилиев и в деня (14 юни 1955), когато Георги Дамянов закачи на ревера му ордена, който му беше отреден във връзка с неговата седемдесетгодишнина — първото официално признание на заслугите му към българската литература и българския национален театър.

От практика знаех, че с изключение на малцината, които се смятат подценени и затова понякога не се отзовават на поканата, удостоените с признание обикновено се явяваха на официалното тържество в повишено настроение. Изпълнени с радост, че са получили очакваната морална равностойност на своите заслуги и своите усилия, много често те не успяват да обуздаят суетната гордост на поласкания, която

макар и напълно естествена при такива обстоятелства, нерядко възбужда нашите усмивки. Но както доволивите, тъй и недоволивите, независимо от разликата в преценките им, излизат от една и съща изходна точка — от съзнанието, че това, което се върши, се отнася до тях. Съвсем иначе беше погледнал на събитие Николай Лилиев. Той имаше вид на човек, изтръгнат внезапно от един друг свят и доведен там, сред земни хора със земни вълнения, за да му се засвидетелствува едно, според него, незаслужено внимание. Затова, за разлика от всички други, които бях наблюдавал, той не изпитваше нито радост, нито равнодушие, нито някаква мълчалива неудовлетвореност, а леко прикрит смут на стеснителен човек — смут от това, че трябваше да приеме нещо, което не му се дължи и може би не се отнася до него. „Мили хора — говореха умоливтелно очите му, — защо смущавате моя свят, защо ме обременяват с незаслужена чест?“ И това смущение — грижливо, но нестръчно прикривано — пролича особено силно, когато фоторепортерите го обляха с магнезиева светлина, за да запечатат акта на декорирането. В онзи момент, отделен от останалите хора, Лилиев беше по-безпомощен от всеки друг път и готов, както ми се стори, да плати скъпо, за да се спаси от издайническото око на телеобектива. За изненада обаче, няколко минути по-късно, когато официалната част беше завършена и последва неизбежният в такива случаи разговор на крака, с леко кимване на главата той даде знак на един от фотографите да ни направи обща снимка с него. Бях изненадан от този жест, който поне външно беше в противоречие със стремежа му да се отдели от конвейера на тържеството, без да остави каквато и да било следа от себе си, но улисан в служебни грижи, тогава не се запитах на какво се дължеше. Сега, като гледам снимката от онова време, която размотава кълбото на спомена, виждам, че изненадата ми е била съвършено неоснователна. Тук Лилиев има прилизително същото изражение, което имаше някога, по време на репетицията в Народния театър, когато трябваше да отговори на зададените му въпроси и се намира очевидно под напора на същите душевни подтици. И там, и тук, поставен в невъзможност да се оттегли незабелязано в себе си, той се мъчи да преодолее своята стеснителност от принудителното противопоставяне на другите чрез една мълчалива уговорка — там чрез чуждото мнение, тук чрез чуждото присъствие. Той сякаш се извинява: „Виждам, удостоен съм незаслужено, но какво мога да направя? За това са виновни по-скоро онези, които ме обкръжават.“

Няколко дни преди случая, за който споменавам, като говореше за седемдесетгодишнината на поета, вестник „Литературен фронт“ пишеше в нарочна редакционна статия: „Поетическото дело на Николай Лилиев принадлежи към символизма, на чиято школа той е един от най-ярките и силни представители.“ И след това, без да се придържа към юбилейния повод, добавяше, че „някогашният творчески метод на поета е неприемлив за нашата днешна литература“. Както се вижда, като не се отричаха заслугите на поета в условен исторически план, те се отнасяха към една друга епоха, надживяна от времето, и неизбежно се поставяше в сянка положителното в неговото дело. Така Николай Лилиев, който не обичаше да го причисляват към символистите, но същевременно не обичаше да се брани от нападите и предпочиташе да изживява в себе си огорченията, както потвърждават някои от неговите близки, гръбваше да прочете тази и някои други такива оценки тъкмо в дните на официалното му признаване. Затова, струва ми се, в случая той беше повлиян не само от своя навик да отгласква всяка проява на суета, а и от този конкретен повод: както става с всички хора, които не обичат да влизат в спор, чуждите уговорки бяха подсилили както неговата стеснителност, тъй и неговата вродена склонност да се уговаря при всеки допир с хората, още повече когато става дума за него.

Както показва опитът, много по-лесно е да издадеш една книга, отколкото да получиш признание за своето дело. За изненада обаче, не стана така с Николай Лилив. Макар да беше почетена неговата седемдесетгодишнина, в онзи момент още не можеше да се мисли за едно ново издание на неговите стихотворения: пътят към тези стихотворения беше преграден от бодливата тел на още неизживените литературни догми. Нямаше какво — трябваше да се чака необходимия попътен вятър. И той се появи малко по-късно с осъждането на господстващия до тогава култ към личността. Така в началото на 1957 г., вече при променена духовна атмосфера, издателство „Български писател“ се зае да включи в своя план един том избрана лирика от Лилиев и така да отговори на една отдавна назряла културна потреба. Когато вземаше това решение, редакторският съвет не се съмняваше нито за миг, че възможността да стигне до съзнанието на новия читател, който не го познаваше, щеше да достави голяма радост на поета. И практиката на издателството обаче, и литературната етика налагаха да вземем предварително и формалното съгласие на автора. За тази цел беше възложено на Илия Волен, негов близък и почитател на поезията му, да води разговор и да уточнят евентуално някои подробности по изданието. И Волен, който преди това настойчиво беше подкрепил възникналата идея, прие с готовност да се заеме с тази задача. Наскоро след това обаче, на едно от седмичните заседания, неочаквано за всички той заяви, че Лилиев не се е съгласил да му се издава каквато и да било книга. Бяхме много изненадани от този неоснователен отказ и не знаехме как да си го обясним. Оставаше да допуснем, че той се дължеше на някакво недоразумение. Затова се реши да се направят нови постъпки пред Лилиев, но вече от друг служител на издателството, който заема една по-представителна длъжност. И понеже по онова време аз бях главен редактор, тази задача падна върху мене.

Още на другия ден аз позвъних в Народния театър и помолих да ме свържат с Лилиев. Телефонистката каза „готово“, чу се някакъв тих мъжки глас, но не знам защо, без линията да се прекъсва, последва необичайно продължително мълчание. Техническа грешка — помислих си. И тъкмо да прекъсна, за да набера повторно номера, от другия край на жицата се чу отново мъжки глас, този път вече друг — по-ясен, но и някак по-плах, с лек диалектен изговор, както ми се стори. Не, наистина, станала е грешка — повторих в себе си. В този момент обаче гласът от другата страна произнесе съвсем ясно и дори повтори: „Тук е кабинетът на другаря Лилиев. Какво обичате?“ Недоумяхах: какво можеше да бъде всичко това? На края, след едноминутна словесна престрелка, недоразумението беше отстранено. Оказа се, че наистина ми беше даден кабинетът на Лилиев, че самият Лилиев беше там и дори се беше обадил в началото, но сега вече по телефона говореше не той, а разсилният Антон. Стана повече от ясно: Лилиев, който не можеше да се довери на слуха си, беше намерил един по-особен начин да разговаря с онези, които му звънеха по телефона. Така с помощта на трето лице аз казах кой го търси, за какво и помолих да бъде приет от него. Макар и не много лесно, на края се разбрахме и срещата беше уточнена.

В уречения час — не помня вече дали същия или на следния ден — аз отидох в театъра, обадих се на пропуската и се заизкачвах по стълбата. Едвам стъпил на втория етаж, пред мене се показва разсилният Антон Ленков, изпратен очевидно от Лилиев. Той ме съпроводи до онази позната на мене врата, пред която години наред в нерешителност бяха заставали всички обидени в театъра, почука и, без да чака отговор, ме въведе в кабинета. Още с влизането ни Лилиев стана, протегна ми ръка и като направи няколко крачки да заобиколи бюрото, със съдържана усмивка ме покани да седна на голямото кожено канапе отсреща. След това постави на масич-

ката пред мене цигари и кибрит, седна на другия край на канапето и кимна на разсипания, който неизвестно защо продължаваше да стои прав посред кабинета. При този знак Антон взе един стол, постави го до Лилиев и седна нерешително на него, така че беше готов да стане всеки момент. В залисията си едвам тогава се сетих какво означаваше това и ми стана весело, но задържах усмивката си: предстоеше още един път да водим разговор чрез трето лице. Какво можех да направя — бях гост и трябваше да се съобразявам с изискванията на домакина.

Както казах, Илиш Волен беше говорил вече с Лилиев, а и аз му съобщих по телефона за какво исках да го видя. Затова не се налагаше да обяснявам подробно каква беше моята мисия — можеше да мина направо на въпроса. Така именно и сторих, като се стараех да говоря колкото беше възможно по-равно и по-отчетливо.

— За вас, разбира се, не е тайна — казах аз, — че книгите ви отдавна вече са библиографска рядкост и не се намират дори в антикварните книжарници. А младият читател се интересува от вашата поезия и я търси. Сега, когато проявите на изкуството се преценяват от едно много по-широко гледище, съществува вече възможност да задоволим неговия интерес. Както знаете, ние сме набелязали един том избрани стихове от вас и бихме ви помолили да си дадете съгласието за това. Редакторският съвет вярва, че не ще ни откажете.

Лилиев ме гледаше много внимателно с изражение на непроницаем човек и само от време на време се обръщаше към Антон за помощ — да му повтори някоя дума или да уточни някоя несигурно схваната фраза. След като ме изслуша, както винаги в такива случаи, той направи видимо усилие над себе си и с една мъчителна деликатност, от която ти става съвместно да настояваш, тихо проговори:

— Какво да ви кажа? Говорите за моите стихове, искате да ги издавате. Много ви благодаря за вниманието. Но това е отдавна минала история. Какво могат да кажат на сегашния читател тези стихове? Нищо.

Това не беше най-лошият отговор, който очаквах.

И този път Лилиев излизаше от това, което бяха казали други: той просто повтаряше някои добре известни оценки за неговата поезия. Очевидно, за да се освободи от хипнозата на чуждите мнения, трябваше да изместя разговора на друга плоскост. И като се стараех да се придържам към подетия тон на предупредителност, който се налагаше съвсем естествено при разговор с него, аз се помъчих да направя тъкмо това. Казах най-напред, че новият свят, който се ражда пред очите ни, трябва да бъде един свят на красота, а не само на обществено преустройство, както се мисли понякога. Той не се отказва не само от наследената техника — той не може да се откаже и от естетическите завоевания на миналото. Така погледнато, неговата поезия, както и поезията на други творци от онази епоха, без да излиза от определена социална задача, е необходима на съвременния читател като копнеж към нещо непознато, различно от досадата на делничността, като нещо неизречено преди това, което изразява нови отсенки на мисълта и придава нова красота на българската поетическа реч.

— Все пак, трудно ми е да се съглася с вашето предложение — отвърна Лилиев. — Мислите ли какво ще кажат другите? Аз съм вече човек на такава възраст, когато глупостите не се прощават.

Не се изненадах, че Лилиев заобиколи прякото „не съм съгласен“ и предпочете един много по-условен израз — „трудно ми е да се съглася“: това можеше да се отдаде на неговата склонност да избягва всякакви остри и спорове. Не ме учуди и съобразяването с един невидим опонент („както ще кажат другите“), защото знаех, че той се страхуваше от всякакъв вид опоненти. За мене беше много по-важно, че този път в гласа му прозвуча един подчертан тон на примирение, в който не личеше почти никакво желание за съпротива. Като знаех, че Лилиев не обичаше пряката изява и оставяше своя събеседник сам да се насочи към търсения отговор и

сам да поеме отговорност за него, у мене не остана никакво съмнение, че в себе си той беше съгласен. Затова аз добих усещането, че съм преминал стръмнината и започнах да говоря по-уверено, без да се задъхвам.

— Ние вече издадохме някои автори от вашето поколение, други са в подготовка. Те се посрещнаха много добре. Нищо по-естествено сега да издадем и ваша книга. Е, разбира се, някои неща, хубави за времето си, може да се окажат неподходящи за момента — това се случва. Но ще обмислим, ще разговаряме с вас — накрая все ще направим един приемлив подбор.

При тези думи Лилив очерта с дясната си ръка лек, едва забележим полукръг, както правят хората, които искат да кажат: това е най-лесното. И този жест още един път ме убеди, че между нас беше постигнато вече мълчаливо съгласие по главния въпрос. Затова аз реших, че можехме да минем и върху подробностите и попитах не би ли го интересувало как виждахме едно издание на неговите избрани стихотворения. Лилиев не каза „да“, но вдигна вторачен поглед към мене, което можеше да има само един смисъл: любопитно, да видим. Насърчен от това, аз заговорих за обема, за формата, за художественото и техническото оформление. Накрая казах, че според една вече установена практика, такива издания се придружават и от предговор. Нали тези книги се четат главно от младите, а те трябва да знаят нещо за автора и за неговото литературно дело.

Не разбрах какво беше станало, но Лилиев, който до тогава ме слушаше със съдържана благосклонност, от един път помрачня и в зениците му се появи някакъв пронизващ хладен блясък от внезапно събудено недоверие. Той обаче успя да се овладее, без да издаде смущението си, и неочаквано за мене върна разговора към неговата изходна точка:

— Не, наистина, оставете. Не бива.

В гласа му не беше останало нито следа от предишното мълчаливо съгласие. Чрез Лилиев говореше вече друг човек, който се страхуваше от нещо и беше решил да се отбранива. Но от какво се страхуваше и защо трябваше да се отбранива — това не разбрах. В онзи момент не можех и да помисля, че едно напомняне за неговото символистическо минало било в предговор, било в отделна статия (за каквито даваше повод евентуална нова книга) беше в състояние да го смути да там, че да го гласне внезапно към едно друго решение. Затова приех настъпилния обрат като каприз — като нещо абсурдно, лишено от всякакво разумно основание, пред което нямаше защо да се отстъпва. И тъкмо това ме насърчи да подновя своите увещания — този път може би с по-малко жар, но не и с по-малко настойчивост. Не се съмнявах нито за миг, че настъпилото недоразумение, чиято причина все още не можех да разбера, щеше да се изгладни. Напусто, Лилиев оставаше непреклонен. Като продължаваше да ме слуша с една убийствена учтивост, която понякога ми внушаваше малка надежда, че ще му се възвърне предишното разположение, всеки момент, когато трябваше да заговори, той повтаряше в различни варианти почти едно и също: „Оставете — не бива“. Накрая, изтощен от този уклончив отказ (не беше произнесено категорично „Не съм съгласен“, за да се примиря с неизбежното) — накрая аз не издържах, загубих контрол над себе си и произнесох почти в изстъпление и без пряка цел една фраза, която не ще си простя никога:

— Другарю Лилиев, вие ме изтезавате.

При тези думи стана нещо странно, което не бях очаквал. Видимо спокоен до тогава, Лилиев доби вид на изненадан човек, който е връхлетян от там, от където не е могъл да очаква никаква опасност. След това, съвзел се от първото учудване, той надделя някаква вътрешна задръжка и с една забележима примиримост в гласа произнесе:

— Добре, нека бъде както казвате. Но ще ми дадете малко време да дообмисля някои неща.

Въздъгнах с облекчение и машинално поклатих глава в знак на съгласие.

И така, аз получих онова, за което бях отишъл и на пръв поглед можех да бъда доволен от себе си. Вместо това обаче, още в следната минута започна да ме оборва съвестта, че бях настоял повече, отколкото е допустимо и че накрая си позволих нещо, което, макар и без да съм искал, изигра ролята на морална принуда. Затова от срещата с Лилиев аз отнесох едно мъчително чувство на угнетение, което се въкажа много по-трайно, отколкото можеше да се предположи. Успях да го надмогна до известна степен едвам няколко дни по-късно, когато съобщих на редакторската колегия за резултата от нашия разговор и заживях с мисълта, че каквото и да е станало, в края на краищата не е за лошо: предстоеше да извършим едно полезно литературно дело. Случи се обаче така, че много скоро ми беше отнета и тази малка морална утеха. Само около една седмица след срещата ни с Лилиев, получих писмо, с което, вместо да „дообмисли“, както се беше изразил, той чисто и просто оттегляше даденото съгласие. С това поне за момента се пресичаше всякаква възможност за разговор с него.

Ето какво пишеше Лилиев:

Уважаеми другарю Делчев,

Нали няма да ми се сърдите много, ако Ви улесня в намерението да не печатате мои стихотворения? Повярвайте, така ще бъде най-добре за вас и за мене!

Да се разберем, на хората на моята възраст не е позволено да вършат глупости и да се самозлѣгват. В никакъв случай не бих могъл да се съглася да се печатат тъкмо сега каквито и да било мои произведения.

София, 29 май 1957.

С уважение — Николай Лилиев

В това писмо е целият Лилиев. Тук ще намерите и колоритната думичка „глупости“, която той употреби няколко пъти в нашия разговор, и условията изяснен отказ „не бих могъл да се съглася“, и познатия негов похват да припише на другите своите собствени мисли: „Нали няма да ми се сърдите много, ако Ви улесня в намерението да не печатате мои стихотворения?“ Ако прочее това първо изречение от писмото и не знае за какво става дума, човек ще помисли, че ние сме го молили не да даде съгласието си за издаване на негова книга, а тъкмо обратното — да ни улесни в намерението да не издаваме такава книга. За щастие, въпреки оказаната съпротива, накрая нашето истинско намерение беше постигнато и поетът можа в предсмъртния си час да види първия екземпляр от своите „Избрани стихотворения“ (1960). Но за това бяха необходими още три години и усилията на други хора, които биха разказали по-добре от мене одисеята на тази мъчително родена книга.

Такъв беше Лилиев. Той нямаше сили да произнесе „не“, да каже „не съм съгласен“, да заяви открито „аз съм на друго мнение“. И все пак той имаше свои изпитани средства за защита — свой мълчалив и гъвкав начин при нужда да изрази онова, което мислеше и което обикновено предпочиташе да запази за себе си.

Паскал беше казал, че човекът е мислеща тръстика. И това не е само метафорическа фраза, а и жизнена истина: когато я е произнесъл, той е имал предвид, струва ми се, тъкмо хора като Николай Лилиев.